

УДК 343.26

К. А. Новікова, аспірантка Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

МІСЦЕ ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ В СИСТЕМІ ПОКАРАНЬ

У статті досліджуються два аспекти обмеження волі як виду покарання за КК України. Перш за все, розглядається специфічний комплекс правообмежень, що притаманний саме йому, і доводиться, що обмеження волі є самостійним, окремим видом покарання. Далі, на основі цього пропонується уточнити місце обмеження волі в системі покарань.

Ключові слова: вид покарання, система покарань, обмеження волі, зміст покарання, ступінь суворості покарання.

Обмеження волі є достатньо специфічним покаранням, з яким пов'язано чимало проблем у його застосуванні. Практика його застосування є достатньо неоднозначною. Так, якщо в період з 2002 по 2008 р. відсоток засуджених, яким призначалося це покарання, поступово зростав (з 1,61% у 2002 р. до 2,60% у 2008 р.), то у подальші роки спостерігається зменшення такого відсотку (з 2,46% у 2009 р. до 2,17% у 2013 р.). Із іншого боку, ані при прийнятті постанови «Про практику призначення судами кримінального покарання», ані при внесенні змін до неї Пленум Верховного Суду України не дав жодних роз'яснень щодо особливостей застосування обмеження волі. Це, вочевидь, мало б свідчити про безпроблемність цього виду покарання. Втім, вивчення вироків і ухвал судів, якими призначалось, замінювалося, використовувалося в якості замінюючого покарання обмеження волі, свідчить про зворотне. Такий стан практики застосування обмеження волі спонукає до поглиблення наукових досліджень з питань його правового регулювання.

При цьому слід відзначити, що у вітчизняній науці робіт, спеціально присвячених обмеженню волі, за кримінальним правом України ще не було. Не так давно Т. В. Кам'янець¹ була захищена

¹ Кам'янець Т. В. Теоретичні та практичні проблеми виконання покарання у виді обмеження волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Т. В. Кам'янець ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2012. – 211 с.

дисертація з питань виконання покарання у виді обмеження волі. Окремі аспекти цього виду покарання в тому чи іншому обсязі досліджували М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, І. Г. Богатирьов, Є. М. Бодюл, А. П. Гель, Б. О. Кириць, П. Г. Кушнір, Ю. А. Пономаренко, В. В. Сташис, В. І. Тютюгін, О. І. Шинальський, О. В. Юношев, І. С. Яковець та інші вчені. Разом із тим і дотепер у науці немає єдиного підходу принаймні щодо двох аспектів обмеження волі як виду покарання, які стосуються його місця у системі заходів кримінально-правового впливу. Перш за все немає однозначної думки стосовно того, чи є воно самостійним видом покарання або різновидом іншого. Далі, дискусії точаться стосовно вирішення питання про безпосереднє розташування обмеження волі в системі покарань. Отже, метою статті є вирішення питання про самостійність покарання у виді обмеження волі та визначення його місця на «сходинах» покарань. Вирішенню цих наукових завдань і присвячене наше дослідження.

Що стосується самостійності обмеження волі, то, з одного боку, його вважають окремим видом покарання, з іншого – різновидом інших видів покарань, таких як, наприклад, позбавлення волі. Судження про те, що обмеження волі є різновидом позбавлення волі, вперше висловив В. В. Сташис, який взагалі визначив три групи основних видів покарань, що можуть бути застосовані до осіб, які вчинили злочини: штраф, громадські роботи та позбавлення волі¹. Судження щодо звуження системи покарань за рахунок скорочення покарань, що повторюються, а також тих, які вже віджили своє, є цілком слушним. Проте це не повинно стосуватись обмеження волі в майбутньому, яке стане гідною альтернативою позбавленню волі як самостійний вид покарання. У зв'язку з неоднозначним підходом виникає необхідність з'ясувати правову природу обмеження волі шляхом аналізу елементів притаманних йому правообмежень.

Відповідно до ч. 1 ст. 61 КК України покарання у виді обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Із

¹ Сташис В. Основні новели нового Кримінального кодексу України / В. В. Сташис // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2–3 (33–34). – С. 614–615.

цього цілком очевидним стає зміст правообмежень обмеження волі, які визначають «обличчя» цього виду покарання: обмеження особистої свободи засудженого та обмеження його права на працю¹.

Перше правообмеження полягає в обмеженні свободи пересування, свободи вибору місця проживання чи перебування, особистої свободи та деяких інших особистих прав. Хоча КК України вказує на відсутність ізоляції від суспільства як сутнісну ознаку покарання у виді обмеження волі, фактично ізоляція все ж таки наявна, оскільки особа хоча і знаходиться у виправних центрах без охорони, але ж нагляд і контроль адміністрації за нею здійснюється. Ознаки ізоляції, характерні при позбавленні волі, певною мірою знаходять свій прояв і при обмеженні волі.

Проводячи межу між позбавленням та обмеженням волі, необхідно відмітити, що відмінність полягає лише у ступені ізоляції особи від суспільства, більшій чи меншій її інтенсивності. В осіб, засуджених до обмеження волі, є більше можливостей для спілкування з людьми на волі. Під час виконання покарання у виді обмеження волі у своїй сукупності обмеження особистих прав і свобод засудженого не створюють такої ізоляції, як при позбавленні волі. Це дає можливість стверджувати, що процес виконання цього виду покарання дійсно не пов'язаний із *повною* ізоляцією від суспільства². Окремі вчені вважають, що єдиним показником, за допомогою якого можна розмежувати обмеження волі та позбавлення волі за цим правообмеженням, є істотне або не істотне обмеження спілкування засудженого з вільними людьми³. Але за якими критеріями визначаються істотні обмеження спілкування від не істотного обмеження, наука відповіді ще не дала. Зрозуміло, що це поняття оціночне.

¹ Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монография / Ю. А. Пономаренко. – Харьков : ФИНН, 2009. – С. 165.

² Лисосед О. В. Питання виконання покарання у виді обмеження волі / О. В. Лисосед // Пробл. законності / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2007. – Вип. 88. – С. 162.

³ Кушнір П. Г. Ізоляція від суспільства як ознака розмежування обмеження та позбавлення волі / П. Г. Кушнір // Нове законодавство України та питання його застосування : тези доп. та наук. повідомл. сучасн. наук. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 26–27 груд. 2003 р.). – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – С. 130.

Що ж стосується другого правообмеження, то воно полягає в обмеженні деяких трудових прав засуджених, які в сукупності перетворюються на обов'язок працювати. Особа, засуджена до обмеження волі, повинна, як правило, працювати на виробництві виправних центрів, а також може залучатися до праці на договірній основі на підприємствах різних форм власності. Крім того, на безоплатній основі особи, засуджені до обмеження волі, можуть бути залучені до роботи з упорядкування гуртожитків та прилеглої до них території¹.

Деякі вчені не погоджуються із тим, що це правообмеження відповідає нормам міжнародного права. Так, зазначається, що вимога ст. 61 КК України про обов'язкове залучення до праці осіб, засуджених до обмеження волі, суперечить ч. 2 ст. 4 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. А це, на їх думку, в свою чергу, свідчить про невідповідність національного законодавства загальновизнаним принципам та нормам міжнародного права, демократичній міжнародній практиці². Проте з цією позицією не можна погодитись. Конституція України має вищу юридичну силу порівняно з міжнародними договорами. У ч. 3 ст. 43 Конституції України дійсно імплементоване положення Конвенції про заборону примусової праці. Але далі є виняток: не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан. Таким чином, це правообмеження може бути визнане таким, що не суперечить законодавству України. Цікавим є те, що зазначене правообмеження характерне й для деяких інших покарань, не пов'язаних із позбавленням волі (наприклад, громадських робіт). Це дає підстави стверджувати, що обмеження волі за своєю природою все ж таки відрізняється від позбавлення волі, хоча в цілому наближається до останнього.

¹ Кушнір П. Г. Правовий статус осіб, засуджених до обмеження волі: соціально-економічний аспект / П. Г. Кушнір // Пробл. законності / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2004. – Вип. 69. – С. 150.

² Яковець І. С. Якість кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України як необхідна умова ефективності процесу виконання покарання у виді обмеження волі / І. С. Яковець, А. П. Гель // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Кроссруд, 2009. – Вип. 17. – С. 104.

Усі інші правообмеження, які виникають у зв'язку із призначенням покарання у виді обмеження волі, не визначають особливостей саме цього виду покарання і властиві усім покаранням¹. Так, наприклад, можливе обмеження пасивного виборчого права. Відповідно до ст. 76 Конституції України обмеження в указаному праві може виражатися в тому, що ці особи не можуть бути обраними народними депутатами в разі, якщо вони мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята в установленому порядку². Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 89 КК України особи, засуджені до обмеження волі, визнаються такими, що не мають судимості, якщо вони протягом двох років із дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину.

Отже, обмеження волі синтезує в собі правообмеження декількох інших покарань, що створює підставу виділяти його як окремий вид покарання. У більшості випадків обмеження волі є альтернативним більш суворому виду покарання – позбавленню волі на певний строк.

Другий блок питань стосується безпосереднього розташування обмеження волі у системі покарань. Не вдаючись наразі до поглибленого вивчення загальних питань системності, будемо виходити з того, що система становить собою дещо цілісне, що представляє єдність закономірно розташованих і таких, що знаходяться у взаємному зв'язку, частин³. Таке уявлення про систему загалом дає підстави підтримати розуміння системи покарань як визначеної кримінальним законом узгодженої і упорядкованої закритої множини видів покарань, що є підставою для пеналізації окремих злочинів⁴.

Для того щоб законодавець міг визначити місце будь-якого покарання в системі, в найбільш ідеальному варіанті наука криміналь-

¹ Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монография / Ю. А. Пономаренко. – Харьков : ФИНН, 2009. – С. 169.

² Кушнір П. Г. Деякі аспекти правового статусу осіб, засуджених до обмеження волі / П. Г. Кушнір // Актуальні проблеми правознавства : тези доп. та наук. повідомл. сучасн. наук. конф. молодих учених та здобувачів / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – С. 167.

³ Ожегов С. И. Словарь русского языка : 70 000 сл. / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1991. – С. 717.

⁴ Пономаренко Ю. А. Перелік покарань чи система покарань? / Ю. А. Пономаренко // Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. «Право». – 2007. – Вип. 9. – С. 117–118.

ного права має виробити критерії, які будуть покладені в основу побудови цієї системи. Так, пропозиції стосовно таких критеріїв вже з'являлись в науці. У роботах В. І. Тютюгіна¹ та В. О. Попраса² таким критерієм є порівняльна суворість покарання, що видається нам влучним, але не повною мірою достатнім.

На нашу думку, критеріїв має бути принаймні два:

- порівняльна суворість покарання залежно від того права, яке обмежується;
- порівняльна суворість покарання залежно від обсягу обмеження такого права.

Стосовно місця обмеження волі у системі покарань у науці немає єдиної точки зору. Не виникає сумнівів, що воно є більш м'яким видом покарання, ніж позбавлення волі. Проте стосовно того, чи є обмеження волі більш суворим видом покарання, ніж арешт та інші покарання, які розташовані в «сходинах» вище, в літературі висловлюються зауваження. Так, наприклад, зазначається, що цей вид покарання є більш гуманним та демократичним, аніж арешт, хоча останній за критерієм порівняльної суворості, визначеної у ст. 51 КК України, розцінюється як менш суворий³.

З огляду на викладене вище уявляється, що обмеження волі у чинному КК України не зовсім обґрунтовано займає дев'яту позицію. У сьогоденній моделі обмеження волі за кримінальним правом України має знаходитись на сьомому місці перед конфіскацією майна. Порівнюючи обмеження волі і арешт відповідно до двох зазначених вище критеріїв, правом, яке обмежується, в обох випадках є особиста свобода. Проте обсяг обмеження особистої свободи при виконанні покарання у виді арешту значно вищий, порівняно з обмеженням волі, що переконує нас у тому, що обмеження волі є менш суворим. Що ж стосується конфіскації майна, то відповідно до першого критерію дійсно свобода є більш цінним

¹ Тютюгин В. И. О соотношении видов наказаний по степени их строгости / В. И. Тютюгин // Проблемы социалист. законности / отв. ред. В. Я. Таций. – Харьков : Основа, 1991. – Вып. 26. – С. 47–52.

² Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : монографія / В. О. Попрас. – Х. : Право, 2009. – С. 33.

³ Кулинич С. Обмеження волі як вид покарання, пов'язане з обмеженням особистої свободи без ізоляції від суспільства / С. Кулинич, О. Скорбач // Вісн. прокуратури. – 2007. – № 6. – С. 67.

благом, ніж власність. Проте обсяг обмеження права власності свідчить про більш суворий характер конфіскації майна, ніж у обмеження волі. З приводу конфіскації майна в літературі так само не все однозначно. Багато вчених визнають суворість цього додаткового покарання такою, що призводить до висновку про необхідність її виключення із системи покарань. Визнається, що застосування конфіскації погіршує умови виправлення засудженого, який відбуває покарання, не пов'язане з позбавленням волі, і обтяжує соціальну адаптацію особи, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі¹. Таким чином, вважаємо за необхідне уточнити місце обмеження волі у системі відповідно до викладених вище аргументів.

Беззаперечним є той факт, що зміна місця обмеження волі у системі покарань вплине на низку інших інститутів у кримінальному праві, зокрема, на інститут заміни покарання. Наприклад, розшириться перелік випадків, коли обмеження волі може виступати заміноючим покаранням. Зокрема, з'явиться можливість замінити, наприклад, не тільки невідбуту частину позбавлення волі більш м'яким обмеженням волі (ст. 82 КК України), а й можливість замінити арешт обмеженням волі. Але тут треба замислитись над співвідношенням суворості призначеного покарання не лише за характером правообмежень, а й за строком. Строк арешту не може перевищувати шести місяців, а обмеження волі не можна призначити менше ніж на строк, установлений у Загальній частині (один рік). При цьому відповідно до ч. 1 ст. 82 КК України строк замінюючого покарання не може перевищувати строк замінюваного покарання. Проте, якщо переглянути строки обмеження волі та арешту, така пропозиція зможе мати право на існування.

З приводу строків різновидів позбавлення волі (а арешт є за характером правообмежень різновидом позбавлення волі) в законодавстві давно вже має місце недолік, пов'язаний із відсутністю у суддів можливості призначити співрозмірне злочину покарання тоді, коли строк позбавлення волі є занадто великим (мінімальний – один рік),

¹ Гуторова Н. Конфіскація майна як вид кримінального покарання: проблеми захисту прав людини / Н. Гуторова // Пробл. державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. 13–14 лют. 2003 р. – Л. : Львів. нац. ун-т, 2003. – С. 391–393; Цветинович А. Л. Дополнительные наказания: функции, система, виды / А. Л. Цветинович. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, Куйбышев. фил., 1989. – С. 16.

а строк арешту є недостатнім для досягнення мети покарання (максимальний – шість місяців). Що ж стосується зниження строку обмеження волі, то такі пропозиції підтримані, наприклад, у Республіці Польща. Там існує можливість обчислення строку обмеження волі у місяцях. Обмеження волі продовжується не менше одного і не більше дванадцяти місяців, якщо інше не передбачене законом (§1 ст. 34 КК Республіки Польща).

Викладене дозволяє зробити висновок про те, що обмеження волі ані за своєю суттю, ані формально не може вважатися різновидом іншого покарання. Воно є самостійним окремим видом покарання зі специфічним набором правообмежувальних властивостей, відмінних від властивостей, зокрема, позбавлення волі. Ступінь суворості правообмежувальних заходів, що входять до змісту цього виду покарання, є загалом меншою, ніж у позбавлення волі та його різновидів (арешту), що дозволяє поставити питання про необхідність перенесення обмеження волі у системі покарань із дев'ятої на сьому позицію. Вочевидь, таке перенесення зумовлює необхідність подальшого реформування як окремих статей Загальної частини КК України, так і санкцій багатьох статей Особливої частини КК України. Втім, наукове обґрунтування таких змін є предметом подальших наукових досліджень.

В статье исследуются два аспекта ограничения свободы как вида наказания по УК Украины. Прежде всего, рассматривается специфический комплекс правоограничений, присущий именно ему, и доказывается, что ограничение свободы является самостоятельным, отдельным видом наказания. Далее, на основе этого предлагается уточнить место ограничения свободы в системе наказаний.

The article deals with two aspects of the restraint of liberty as a type of punishment by the Criminal Code of Ukraine. First of all, the author considers a specific complex of right restrictions which inheres to it, and proves that the restraint of liberty is a separate type of punishment. Further, on the basis of that it is proposed to clarify the place of the restraint of liberty in the system of punishments.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 10 від 19 березня 2014 р.).

Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент Ю. А. Пономаренко.